

Başvuru: 29.03.2018

Kabul: 03.06.2018

Atıf: Özgen, Mehmet Kasım. "Hoca Ahmed Yesevi'de Hikmet-Erdem ve Ahlak İlişkisi". *Temaşa Felsefe Dergisi*, 9 (2018), 60-87.

Hoca Ahmed Yesevi'de Hikmet-Erdem ve Ahlak İlişkisi

Mehmet Kasım Özgen¹

Öz

Bu çalışmada Hoca Ahmed Yesevi'nin hikmet kavramına verdiği önem ve erdemi merkez alan felsefi görüşler ile hikmeti merkez alan görüşler arasında çeşitli kıyaslamalar yapılacaktır. Ayrıca hikmet merkezli bir ahlak ile erdem merkezli ahlaki değerler dünyası arasında nasıl farklar olduğu ve bunun günümüze kadar gelen yansımalarına değinilecektir. Hikmet ahlakında teselli/tatmin/mutluluk/hakka rıza en yüksek amaçtır. Oysa erdem ahlakında nefsin/egonun mutluluğu önceliklidir. Nefse hâkimiyet ancak nefsi arındırmakla olur. Bu da hikmet ahlakının bir gereğidir. Erdem ahlakında ise nefsi/ egoyu kontrol vardır. Egoyu kontrol sonuçta, yine ego için yapılan bir davranıştır. Ancak hayattan gerçek bir teselli alabilmek için nefsin hâkimiyeti önemlidir, nefsin sadece kontrol edilmesi değildir. Hikmet zihinler için idrak, doğruluk ve merhamet demektir. Hikmet inancımızın ve ahlakımızın metafizik ve ruhani boyutunu ortaya koyar. Doğruluk ve dürüstlük içinde yaşayabilmemiz için bizi hakikate sevk eder. Hikmet yaptıklarımıza bir anlam ve amaç verir, bugün bu hikmet anlayışını yeniden keşif etmemiz gerekiyor.

Anahtar Kelimeler: Hikmet, Erdem, Ahlak, Mutluluk, Ahmed Yesevi

Hodja Ahmet Yesevi: Virtue and Ethic in *Hikmet*

Abstract

The present study explores the idea of wisdom and virtue in Yesevi's *Hikmet* with respect to philosophical and spiritual arguments. Based on wisdom-centred and virtue-centred values, this paper compares the differences and similarities between the two and how they are reflected to contemporary arguments. Grace of God is the primary motive for self-contention, peace, happiness and spiritual wisdom. Virtue-based approach emphasizes the satis-

¹ Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fak. Felsefe Böl. Öğretim Üyesi. mkozgen@erciyes.edu.tr

faction of self-will. Will to power is possible only after spiritual purification. This is part of wisdom-based ethics unlike the virtue-based one that is based on self-control. Self-control is significant to have full satisfaction of life. Wisdom is a full comprehension, honesty and compassion. Such a comprehension reflects metaphysical and spiritual quality of one's own ethical disposition. Faith and honesty lead man to the truth. Wisdom signifies the purpose of life thus needs re-evaluation in the contemporary context.

Keywords: Wisdom, Virtue, Ethics, Happiness, Ahmet Yesevi

Giriş

Bu çalışmamızda Hoca Ahmed Yesevî'nin (ö. 562/1166) görüşlerinden yola çıkarak felsefe ve hikmet kavramları arasındaki farka değinmek, bu iki kavramın ahlak- tasavvuf ilişkisini açıklamak ve insani zihniyete bunların nasıl yansıdığı tespit etmek amaçlanmıştır. Öte yandan felsefe ve hikmet kavramları ahlak-erdem kavramı ile de ilişkilidir. Dolayısıyla bu çalışmada hikmet, felsefe, erdem ve ahlak kavramları zihniyetler açısından değerlendirmek zorunlu görülmüştür.

Makalenin merkezi konusu olan felsefe ve hikmet konusu aynı zamanda İslam düşüncesi tarihi açısından baktığımızda hem felsefe ve tasavvuf ilişkisiyle doğrudan ilgilidir hem de felsefe/hikmet ve tasavvuf arasındaki güçlü bağdan dolayı bir tasavvuf felsefesi serencamıyla da ilgilidir. Bu nedenle biz Hoca Ahmed Yesevî bakış açısından hikmetin felsefeye olan üstünlük fikrini ve hikmetin tasavvufun inşasındaki rolü ve zihniyet oluşturmada izlediği yol hakkında da görüşler ortaya koymaya çalışacağız. Biz İslam düşüncesinin ilk dönemindeki felsefi algıya kısaca değinip, hikmet kavramı üzerinde durduktan sonra erdem- hikmet ortak ve ayrıldıkları noktaları özellikle tasavvuf felsefesi açısından değerlendireceğiz.

1. İlk Dönemin Bakış Açısından Felsefe

Ebü'l-Hasen Muhammed b. Yûsuf el-Âmirî (ö. 381/992), *Kitabül'l Emed Ale'l-E-bed* isimli çok önemli eserinde, “Tarihte hikmet kavramı ile nitelenen ilk kişi Lokman el-Hâkim'dir.” der. Nitekim Tanrı “And olsun ki biz Lokman'a Tanrıya şükret diyerek hikmet verdik.” (31/12) buyurdu. Lokman Hekim, Davud zamanında yaşamıştır. Her ikisi de Şam'da ikamet etmiştir. İddiaya göre Yunanistanlı Empedokles (M.Ö. 495-435)² Lokman Hekim'e sık sık ziyarete gelir ve ondan hikmet öğrenirdi. Empedokles'in daha önce Lokman Hekim'le birlikteliği olduğu için Yunanlar onu hikmet sahibi olmakla nitelendiriyorlardı. Hatta o, Yunanlar arasında hikmet ile nitelenen ilk kişiydi. Bazı İslam düşünürleri Empedokles'in hikmetinin peşinde koşan çok değerli bir insan olarak görmekteler. Ayrıca onlar, Empedokles'in çok az insanın idrak edebileceği sembolik bir dil kullandığını ifade etmişlerdir.³

Yunanlarda hikmet ile nitelendirilen bir diğer önemli kişi de Pythagoras'tır (M.Ö. 570 [?]-500 [?]). Pythagoras daha önce Mısırlılardan geometri öğrenmişti.

² Aristoteles'in retoriğin kurucusu olarak selamladığı Antik Yunan filozof, hatip, ozan, devlet adamı ve hikmet sahibi Hekim olarak bilinen önemli bir kişidir.

³ Ebül Hasan El-Amiri, *Kitabül'l Emed Ale'l- Edep*, çev. Yakup Kara (İstanbul: TYEK, 2013), 34.

Sonrasında ise fizik ve metafizik bilimlerini Süleyman’ın ashabından öğrendi. Pythagoras öğrendiği bu üç ilmi; geometri, fizik ve din ilimlerini Yunanistan’a aktardı. Daha sonra kendi zekâsıyla musiki ilmini ortaya çıkardı ve melodileri oran ve sayılardan yararlanmak suretiyle ahenkli bir ses uyumu hâline getirdi. Daha da önemlisi seslerin insan ruhu üzerindeki olumlu etkilerini keşfetti. Sonrasında ise Pythagoras bu ilimleri nübüvvet nurundan (mişkatü’ün- nübüvve) elde ettiğini ileri sürdü.⁴ Pythagoras’tan sonra Yunanlardan hikmet ile nitelenen bir diğer isim de Sokrates’tir (M.Ö. 469-399). Yûsuf el-Âmirî’ye göre Sokrates, sahip olduğu hikmetten dolayı dünyevi zevklerden yüz çevirmiş, Yunanlarla aynı dini anlayışa sahip olmadığını ifade etmiştir. Çok Tanrıcı anlayışın liderleriyle yüzleşmiş; akli ve mantiki deliller göstererek onlarla mücadele etmiştir. Bu yüzden de hayatı, zehir verilerek gerçekleşen bir ölümle bitmiştir.

Yûsuf el-Âmirî’ye göre hikmetin sütunlarından bir diğeri de Eflatun’dur (M.Ö. 427-347). Eflatun, hikmeti elde etmek konusunda Sokrates ve Pythagoras’ın yöntemini izlemiştir. Hem metafizik ilimlerde hem de matematik ilimlerde de yoğunlaşmıştır. Eflatun, ömrünün sonuna doğru “kendisini tamamen Rabin’ine ibadet etmeye adanmak için”⁵ uzlete çekilmiştir. Eflatun insan için kazanmaya değer tek şeyin *hikmet* olduğunu düşünür ve insanları sürekli *hikmet kazanmak* için teşvik ederdi. Çünkü onun görüşüne göre Tanrı katında en kıymetli şey sadece *hikmetin* ta kendisidir. Yûsuf el-Âmirî’ye göre Eflatun’dan sonra Yunanlarda hikmet ile nitelendirilen bir diğer isim de Aristoteles’tir (M.Ö. 384-322). Fakat bunlardan sonra gelen hiçbir Yunan “*hâkim/bilge*” olarak isimlendirilmemiştir. Aksine onlardan her biri herhangi bir sanat yahut yaşam tarzına isnat edilerek isimlendirilmiştir. Mesela Hipokrat (M.Ö. 460-370) doktor, Homeros ozan, Arşimet (M.Ö. 287-212) geometrici, Kinik Diyojen (M.Ö. 412-323) yaşam filozofu ve Demokritos da fizikçi olarak isimlendirilmiştir.⁶

Bu düşüncelerini ortaya koymakla Yûsuf el-Âmirî, felsefenin o dönemde sadece *hikmet kazanmak* çabası olarak algılanmış ve felsefe ile olan farka işaret edilmiştir. Hikmet ve felsefe ayırımı erken dönem metinlerde belirtmeye gerek duyulmayacak bir biçimde yapılmasına rağmen yine de zaman zaman bu ayırımı vurgu ihtiyacı hissedilmiştir. Örneğin Yûsuf el-Âmirî’nin, Galen (Calinus, M.S. 129-201) hakkında yazmak ihtiyacı hissettiği düşünceler, hikmet ve felsefe arasındaki farka ve *hikmetin*

⁴ Aynı yer.

⁵ El-Amiri, *Kitabü’l Emed Ale’l- Edep*, 36.

⁶ El-Amiri, *Kitabü’l Emed Ale’l- Edep*, 40.

felsefeye olan üstünlüğüne dair açıklayıcı görüşlerdir. Yûsuf el-Âmirî'nin bu örnekle kastettiğin özü şudur: metafizik konularında zerre kadar şüphesi olanlar asla *hikmeti kazanmak* yoluna giremeyeceklerdir. Bilindiği gibi şüphe, felsefe için oldukça önemli bir yöntemdir. Ancak felsefenin çok üstünde olan hikmet ilmini elde etmek yönteminde ise ilk adım şüphenin yakın derecesinde, içsel tatminle yer değiştirmiş olması gerekir. İkinci adımda da nefsin/benliğini gurur, kibir ve öfke gibi nefsani hastalıklardan mutlaka arındırmış olması gerekir. İşte hikmet, ancak bu yöntemle kazanılabilir. Ki bu da bize tasavvuftaki seyr ü sülük yolunu hatırlatır.

Nefsini gurur, kibir, haset ve buna benzer cismani arzulardan arındırmak suretiyle en güzel şekilde terbiye eden her insan, âlemlerin en üstünü olan ve akılların hayran kaldığı nurani âlem derecesine yükselmeye ve böylece nur âleminin cevherinden yayılmış olan *ilahi hikmeti* müşahede etmeye, onun farkına varmaya hak kazanmış olur. İnsan bu mertebeye vardığında Hakkın sırrına vakıf ve *gerçek hikmete* de nail olmuş demektir. Tıpkı musiki melodilerinin iştme organına gelmesi gibi artık bundan sonra, haz veren bütün şeyler bu kimseye yavaş yavaş gelmeye başlar. Öyle ki bu haz veren şeyleri elde etmek için onları isteme zahmetine girmesine bile gerek kalmaz.⁷

Hikmeti kazanmak yolu elbette kolay bir yol değildir. Nitekim Galen, yazdığı eserlerin sayısı artınca, kendisinin de hikmet ile nitelenmesi için çok çaba gösterdi. Bir başka deyişle kendisine “tabip” değil de “hâkim” denilmesini istedi. Fakat insanlar bundan dolayı onunla dalga geçtiler ve şöyle dediler: “Sen merhemle, kabızlık gideren ilaçlarla, yaraları iyileştiren ve yüksek ateşi gideren ilaçlarla uğraş. Çünkü ilahi hikmet onun içeriğinde en ufak bir şüphesi olan birinin anlayamayacağı ince bir meseledir.”⁸ Bundan anlıyoruz ki hikmet felsefesinin içinde yükselmiş en yüksek bir makamdır. Bu makam da üstelik sadece felsefi bilgi ile de kazanılmayacak bir makamdır. Yûsuf el-Âmirî, hikmet sahibi olmanın ne kadar zor olduğuna dair kendi zamanından da örnek vermektedir. “Üstadımız Ebu Zeyd Ahmed b. Sehl el- Belhi (ö.934) çeşitli ilim dallarında geniş bilgisi olmasına ve din konularında sapaşğlam bir yol tutturmuş olmasına rağmen, ne zaman ona büyük saygı gösterenlerden biri hikmeti ona nispet etse bundan büyük bir hoşnutsuzluk duyar ve şöyle derdi: ‘Ne yazık ki öyle bir zamanda yaşıyoruz ki benim gibi eksik, kusurlu bir insan hikmet şerefine nispet edilmektedir. Sanki onlar Tanrı'nın şu sözünü duymamış gibidirler: “Tanrı hikmeti dilediğine verir. Kime hikmet verilirse ona pek çok hayır verilmiş demektir. Ancak akıl sahipleri düşünüp ibret alırlar. (2/69)”⁹ Bu durumda Hak ve

⁷ El- Amiri, *Kitabü'l Emed Ale'l- Edep*, 48.

⁸ El-Amiri, *Kitabü'l Emed Ale'l- Edep*, 40.

⁹ Aynı yer.

Hâkim olan Tanrıyı bilmeden hikmet sahibi olunamayacağı gayet açık bir şekilde ortadadır. Bu nedenle Farabi enfes bir şekilde hikmeti, “en mükemmel şeyin, en mükemmel bilgi ile bilinmesidir.¹⁰ Şeklinde tanımlamıştır. Tanrı, özünü düşünmek ve bilmekle en mükemmel/yetkin şeyi bilir. Bu nedenle Tanrı’ya da hekim ismi uygun görüşmüştür. En Yetkin Olan Varlığın bilgisinin peşine düşmek de bu nedenle felsefe değil, hikmet yolu olarak açıklanmıştır.

2. Hikmet Yolu

Etimolojik olarak hikmet sözcüğü “sağlam yargıda bulunmak” anlamındaki “hüküm” mastarından bir isim olduğu belirtilir. Ayrıca “engellemek, alıkoymak, gemlemek, sağlam olmak, sakındırmak” manalarına gelen “ihkam” mastarıyla da ilişkisi kurulur.¹¹ Hikmet kavramsal olarak bu iki etimolojik mana farklılıklarına göre bazen *sağlam yargıda bulunmak*, *sağlam ve sağlıklı bir zihne sahip olmak* anlamında kullanılmıştır. Sağlam yargıda bulunmak veya sağlam zihne sahip olmak durumunun sonucu anlamındadır. Oysa hikmet bazen de, yine “ihkam” mastarı temel alınarak, sonuca götüren yol, terbiye tekniği, riyazet tekniği ve hatta nefsi terbiye etmek anlamında hikmet olarak kullanılmıştır. Sonuca götüren yol anlamı ile hikmet, insanı iyi olana yönlendiren, kötü, çirkin olandan alıkoyan içsel bir yetidir. Yesevi özellikle hikmeti bu anlamda kullanır. Bu içsel yeti başlangıçta sözlerle/logos ile kişiyi yönlendirebilir ve bu sözlere de hikmet denilmiştir.

Felsefe ve hikmet veya hikemi/tasavvufi düşüncenin yol ayırımı bu noktadan sonra başlamaktadır. Hikmet bizi cehaletten, adaletsizlik gibi erdemsizliklerden koruyan şey demektir. Aynı kökten türeyen “hüküm” sözcüğün anlamının özü ise zihni açık bir şekilde yanlış yapmaktan koruyan ilkelerden ibarettir. Bir şeyin “muhkem” olması açık- seçik ve sapasağlam olması anlamındadır. Kısaca ifade etmek gerekirse hüküm, zihnimize hata yapmamızı ve ahlaken düşkünleşmemizi önler. Hüküm-hikmet söz konusu olduğunda “nasıl?” ve “niçin?” soruları da birbirini bütünler.¹² Felsefe ve hikmetin birbirinden yol bakımından ayrılması ve amaç birliğinde bütünleşmesini de buradan görmek gerekir. Filozoflar “hüküm” mastarından yola çıkarak *sağlam yargıda bulunmayı* felsefe yapmanın miheng taşı saymışlardır. Bu durumda sağlam bir hüküm vermek için gerekli olan *mantık veya fehm* ve *sağlam bir zihne sahip olmak* konuları üzerinde durmayı onlar daha çok tercih etmişleridir. Meşailik ve tasavvufi fikirler arasında gidip gelen Farabi de bu nedenle hikmeti,

¹⁰ Farabi, *el- Medinetü'l Fadıla*, çev. Ahmed Arslan (Ankara: K.B. Y.,1990), 15.

¹¹ İlhan Kutluer, “Hikmet”. <http://www.islamansiklopedisi.info/dia/pdf/c17/c170243.pdf>

¹² İbrahim Kalın, *Divan-ı Hikmet Sohbetleri* (Ankara: A.Y.Ü Yayınları, 2018), 11.

“*manaları en iyi bir şekilde idrak etmek*” şeklinde özetlemiş ve sağlam bir zihni, felsefe yapmak için önkoşul olarak öngörmüştür. Tasavvuf felsefesinde ise öncelik nefsi, ruhu ve akli arındırmaktadır.

Felsefe ve hikmet kavramlarını eşanlamlı olarak kullanan düşünürlerde bile hikmetin bu her iki anlamı aynı anda tercih edilebilmektedir. Riyazet ve keşf tekniğini tercih eden hikemi/tasavvufi düşüncede, hikmet felsefesi kesin olarak *nefse hâkimiyet* ilkesine dayanır. Zira nefs/egodaki tamah, öfke, kin vb. negatif duygu ve düşünceler sağlam bir zihnin önündeki en büyük engel olarak görülmektedir. Buna karşın istidlal ve nazar tekniğini tercih eden felsefede ise bilgi severlik ve bilgiye dayalı sağlam hükümler verebilecek zihni aşamaya gelebilmek felsefe yapmak için yeterlidir. İbn Manzûr (ö. 711/1311), hikmete “*en değerli varlıkların en üstün bilgi ile bilmek*” manası verir.¹³ En üstün varlık Tanrıdır ve en üstün bilgi de hikmet bilgisidir. Bu durumda hikmet, teemmül anlamında, en ince detayına kadar bilmek ve anlamak (fıkıh etmek) anlamına gelir. Buradaki “*fıkıh*” kavramı da hikmetle bağlantılı bir kavramdır. Çünkü fıkıh “*derin anlayış*” anlamına gelmektedir. Fıkıh etmek, derin bir anlayışla, teemmül ve tefekkürle konuyu en ince ayrıntısına kadar anlamak/kavramak demektir. Söz konusu bu derin anlayış “*dengeli olman, orta yol üzerinde bulunan, adalet niteliğini taşıyan*” kişi anlamını içermektedir. İbn Manzûr “*muhakkem*” sözcüğünden hareketle hikmeti “*hikmetli, tecrübeli, olgun/kâmil kişi*” anlamında da kullanır. Bu durumda ilahi bir hikmetten söz edildiği gibi beşeri bir hikmetten de söz edilebilir ve bunun da manevi tecrübe ve deneyimle de doğrudan ilişkisi kurulabilir.

Klasik sözlüklerin bilgilerini yeniden derleyen Edward William Lane, hikmetin ilk anlamını “*cahilane davranışlardan alıkoyan şey*” olarak belirlemiş, hikmetin bilgi ve hükümle ilişkisinin yanı sıra davranışla olan ilişkisine de dikkat çekmiştir.¹⁴ Seyyid Şerif el- Cürçânî'nin “*hikmet, insanın gücü ölçüsünde nesnelere mahiyet ve hakikatlerini bilmesidir*” şeklindeki tanımını kendi dönemindeki felsefi düşünceler üzerinde etkili olmuştur.¹⁵ Cürçânî'ye göre hikmetin doğru anlaşılabilmesi için “*bilgi ve eylem*” bütünlüğünü ifade eden bir kuşatıcılığa sahip olması gerekir. İlahi hikmet kavramı bu kuşatıcılığa sahiptir. İlahi hikmet (el hikmetü'l ilahiye) kavramını ilk ortaya atan Cürçânî, bununla, metafizik disiplini araştırmakla sorumlu olduğu bir alana işaret ediyordu. Tahanevi ise “*hikmet ilmi*” kavramını felsefe kar-

¹³ Ebu'l- Fadl Cemalüddin Muhammed bin Mükkerem İbn Manzûr, *Lisanu'l- Arap* (Kahire: Daru'l-Maarif, t.y.), 2/143.

¹⁴ Kutluer, “Hikmet”.

¹⁵ Aynı yer.

şılığında kullanmakta ve hikmetin *zihni gücün sağlam ve ölçülü olmasına* vurgu yapmakta ve hikmetin tasavvuftaki karşılığı olan “*nefsin ve şeytanın afetlerini ve bunlardan koruyucu manevi riyazet yollarını en ince detaylarına kadar bilmek*” olarak da ifade etmektedir.¹⁶ Böylece felsefe ve tasavvuf ilk kez bir arada kullanılmış olmaktadır.¹⁷ Kamusu’l -muhit’te de hikmetin, itidal, adalet, nübüvvet, hilim, eski kutsal kitaplar ve Kur’an anlamına geldiği belirtilir. Hikmet sözcüğü burada, bir şeyi yerli yerine koymak, bir şeyin doğru ve sağlam olması, hakka uygun, doğru, sağlam bir söz, felsefe, bilgi ve ahlak anlamlarına gelmektedir.¹⁸

Ragıp el İsfehani ise hikmet kavramını “bilgi ve akıl ile gerçeği bulmak” olarak tanımlamaktadır. Ona göre hikmet, Tanrı için kullanıldığında “*eşyayı bilmek ve onu en sağlam ve kusursuz biçimde yaratmak*”, insan için kullanıldığında “*varlığı bilmek ve bilgiye göre iyilikler yapmak*” anlamını vererek bilgi-eylem bütünlüğüne işaret etmektedir.¹⁹ Ragıp el- İsfehani’ye göre hikmet, “*her türlü güzel bilgi ve salih amel*” için kullanılan bir isimdir. Nazari bilgiden çok ameli bilgiye dayalı bir kavramdır. Hikmet kavramı nazari bilgiden daha çok amele/pratiğe vurgu için kullanılır. Ancak eylemin sağlam ve sağlıklı olması da *bilgisiz* mümkün olmaz. Nitekim bu anlamda ‘*ameli ihkam etti, bu şekilde hükümetti*’ denir²⁰ İsfahani’nin hikmet ve erdem arasındaki farka değinmesi ilginçtir. Ona göre hikmet ve erdem arasında belirli bir fark vardır. Tanrı’nın hikmeti, akıl ve duyuyla bilinen erdemleri açığa çıkarıp izhar etmektir. Kulların hikmeti ise beşerî güçleri miktarınca erdemleri bilmeleridir. Hikmet varlığın hakikatini, yani eşyanın küllilerini bilmektir. İnsanın cüz’ileri bilmesine imkân yoktur. Ancak bunları uygulayabilir. Erdem arzuları ve şehvetleri gerektiği biçim ve ölçüde kontrol etmektir. İnsandan beklenen hikmetin zirvesi de budur. Hem hikmet hem de erdemi birlikte içeren bir tanım da işleri çekip çevirmede gücü ölçüsünde Tanrıya uygun davranmaktır. Bu uygunluk da ancak kişinin pratiklerini cehaletten arındırmak, zulümden adalete, cimrilikten cömertliğe, kabalık ve arsızlıktan hilme doğru kendisini dönüştürmek ve değiştirmekle olur.²¹

Hız. Pir’in onun felsefesinden etkilendiği Şehâbeddin Sühreverdî (1154-1155) ise hikmet kavramını filozoflar tarafından öne çıkarılan erdem anlayışı ile bağlantılı

¹⁶ M.bin Ali Tehanevi, *Keşşafü İstilahati’l- Funun* (Beirut, t.y.), 1-3.

¹⁷ Seyyid Şerif Cürçani, *Kitabu’t- Ta’rifat*, nşr. M.A. Bağdadi (Beirut: Darü’n-Nefais, 1991). Ayrıca bkz. Kutluer, “Hikmet”.

¹⁸ Mecdüdün Muhammed bin Yakup Firuzabadi, *El- Kamusu’l- Muhid* (Beirut, 1986), 1414.

¹⁹ Ebul Kasım H.M. Ragıp el İsfehani, *el- Müfredat fi Garibi’l- Kur’an*, thk. M. S. Kiyleni (Mısır, 1961).

²⁰ Ragıp el İsfehani, *ez-Zeri’a ila Mekarimi’ş-Şeri’a*, thk. E.Y. el- Acemi (Kahire: Daru’s-Sahve, 1985) 142.

²¹ Ragıp el İsfehani, *ez-Zeri’a ila Mekarimi’ş-Şeri’a*, 155.

olarak izah etmektedir. Ona göre hikmet “hayatla ilgili ameli kuvvenin orta noktada”²² olmasıdır. Sühreverdî’nin yaptığı bu tanım, felsefi bir terim olarak Aristoteles’in erdem için yaptığı tanımın aynısıdır. Ancak Sühreverdî, felsefeden yana yaptığı bu tercihin, tasavvuf açısından yetersizliğini fark etmiş olsa gerek ki hemen bu tanımın arkasından “bu hikmet, *nefsin hakikatlerle şekillenmesi* anlamına gelen hikmetten başkadır. Zira nefsin hakikatlerle şekillenmesi ne kadar çok olursa insan için o kadar iyi olur.”²³ der. Çünkü o, tasavvuf kelimesini, kitabının “Kelime Yetkinliği ve Erdemler” faslında “kelime/nefsin yetkinliği beşeri takat ölçüsünce ilkelere benzemesidir.” Tam da bu tanım tasavvuf felsefesi açısından en uygun bir tanımdır. Bu nedenle Sühreverdî’ye göre hikmet olmadan asla erdem olmaz. Sühreverdî’nin hikmet tanımı hem felsefi hem de hikmeti ilahi ya da tasavvufi bir boyut içerdiği gayet açıktır. Ancak o hikmeti sezgi gücünün yüksek olması anlamında kullandığını da belirtmeliyiz. Diğer taraftan beyan, isabetli görüş ile istidlale sahip olmak anlamında kullanır. Aynı şekilde Sühreverdî bir taraftan nefsin şehvet gücüyle ilgili kanaat, cömertlik, öfke gücüyle ilgili sabır ve en yüksek ahlak olan hilim gibi erdemleri sıralarken, öte taraftan kişinin Hak ilkesi ile hemhal olmak, Hak ile birlikte olmak hedefini öne ortaya koyarak hikmetin tasavvufla olan kopmaz bağına işaret etmektedir. Böylece o erdemini insani boyuttaki eksikliğini, ilahi/metafiziksel olan hikmet ile tamamlamak istemektedir.

Hikmet ehline göre takva korkudan değil, sevgiden dolayı çekinmedir. Kötülükten çekinmek bu nedenle hikmetin başıdır. Çünkü kötülük, seven ile sevilen arasına giren en büyük perdedir. Söz konusu perdeyi yırtmak için Hz. Pir Divan-ı Hikmet’inde nefsi terbiye, aşk, fakr, incitmemek, cem, sohbet ve güzel işler gibi değerleri halkın zihinlerinde tecessüm ettirmek için hikmetler olarak ortaya çıkarılmıştır. Çünkü şiir sanatının gücü halkın tahayyül gücünü de harekete geçirerek zihinlerde daha kalıcı olmaktadır. Hikmet, şiir elbisesini giyerek sohbet meclisine çıktığında gönülleri fethetmekte üstüne yoktur. Divan-ı hikmet denilmesi de bu nedenledir. Divanı baştan sona incelediğimizde hâkim olan zihniyet, kelimelerin fiil hâline dökülerek tamamlanmasıdır. Kelime fiil hâlinde hâl olmakta, hâlden de kişiye teselliler olarak geri dönmektedir. Divan-ı Hikmet’te zihne yönelik hitapta isimler değil, fiiller hâkimdir. Tecessüm isimlerden değil fiillerden zihne gelir. Yani hikmet, zihni fetheden sihirli bir güçtür.

²² Şehâbeddin Sühreverdî, *Nur Heykelleri, Tasavvuf Kelimesi, Burçlar Risalesi*, çev. A. Kamil Cihan (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2017), 102.

²³ Aynı yer.

3. Fikir Dünyasında Hikmet

Beytül Hikme’nin tercüme hareketlerinden sonra felsefe-hikmet- erdem kavramları arasındaki bağlar gevşemeye ve zamanla bu bağlar çözülmeye başladı. Hikmet saklı ilimleri aktaran derin bir anlayıştan sadece “felsefe, felsefi bilgi, akli ilimler” manasına doğru bir sapma gözlemlendi. Söz konusu bu anlam kayması ile birlikte Kindi ile birlikte İslam düşüncesinde Yunan hikmeti/felsefesi, bir başka deyişle “felsefe” değil; tam tersi Yunan “düşünme biçimi” hâkim olmaya başladı. Derin ilimlerin kapısı olan Doğunun hikmeti tasavvuf alanına terk edilerek, Yunan düşünme biçiminin gereği olan “*erdem*” merkezli bir ahlak sistemi itibar görmeye başlandığını görebiliyoruz.

Farabî’nin (ö.950) Kindi’den (ö. 252/866 [?]) etkilenecek başlangıçta kendi düşünce sisteminde erdem ve hikmeti felsefe çatısı altında eş kavramlar olarak yürütmek istediğini görmek mümkündür. Ancak onun düşünce sistemini inceleyen dikkatli okuyucular sistemindeki felsefe-hikmet-erdem eşleşmesinin tutmadığını tespit etmekte zorlanmazlar. İbn-i Sina, Ebu Said Ebül Hayr, Yesevî’nin müridi olan Yusuf Hemedânî, Suhreverdi ve özellikle Hoca Ahmed Yesevî *erdem merkezli felsefi düşüncenin* yetersizliğini hemen fark ettiler. Onlar eserlerinde ilm-i ledünnü içeren hikmet kavramına olan kesin ihtiyacı vurgulayarak, kapanmaya yüz tutmuş çöldeki hikmetin yolunu tekrar açmaktan geri durmadılar. Bunlar, hikmet olmadan nazari bilgiye dayalı felsefenin istidlale dayalı yönteminin hem yetersiz hem de varlığın özünü yeniden inşa etmede, hakikate ermede -erenlik/insan-ı kâmil olmakta- yeterli bir yöntem olmadığını her fırsata dile getirdiler. Erdem merkezli felsefi düşünceyi yeterli görmeyip; metafizik yapmaya kapı açan hikmet merkezli düşünce yönelişlerinin en önemli etkisi de Doğuda yeni bir hikemi/felsefi/tasavvufi geleneğin sağlam bir şekilde başlamasına neden olmasındır. Söz konusu bu gelenek içinde felsefe olan bir tasavvuf felsefesi geleneğidir.

Buna işraki, irfani veya tasavvufi felsefe adı da verilmektedir. Bu felsefi geleneğin 10. yy.’da başlamasıyla birlikte mümbit bir dönem başlamış oldu. Bu verimli dönemin etkisi uzun sürdü. Erdem ve hikmet baş başa düşünce yolunda yürümeye devam ettiler. Bir yandan erdem merkezli ahlak, siyaset, mutluluk ve felsefe birikimi inşa edilirken öte yandan da hikmet görüşüne sınıksız yapışan tasavvufi görüşlerin felsefi bir dil kullanarak ön plana çıktığını gözlemleyebiliriz. Bu yeni yönelişin zirvesini biz Hoca Ahmed Yesevî’de görüyoruz.

4. Hikmet Severlik Olarak Felsefe

Grekçe felsefi eserlerin Arapçaya tercümesi sırasında “felsefe” kavramı “philo-sophia”dan yolla çıkararak “hikmet sevgisi” anlamında kullanılmıştır. Burada dikkat çekici nokta felsefenin başlangıcında bile sofos/hikmetin var olmasıdır. Kindi, “philo-sophia” karşılığı olarak felsefe yerine hikmet kavramını zaman zaman kullanmıştır. Filozoflar için de *hukama* tabiri kullanılmıştır. Greklerde hikmetin (sofos) ancak Tanrı’ya özgü olduğunu ve bu hikmete insanın asla ulaşamayacağı düşüncesi hâkim olduğunu belirtmekte fayda vardır. Bu düşünce Yunanların sonsuzluk kavramının kavranamayacağı düşünceleri ile ilgili bir durumdur. Bundan dolayı, felsefe ancak bilgelik sevgisi olarak telaki edildi ve böylece felsefe insanın Sonsuz olan Tanrı karşısında sınırlılığını-haddini bilerek sadece hakikat sevgisi peşinde koşması yeterli görüldü. Çünkü onlara göre insanın sevgiye gücü yetebilir, ancak tanrılara gücü yetmez, sevgi insani bir şeydir, ancak hikmet /sofos tanrısaldır, dolayısıyla tanrısal olan bir şeye tamamıyla hâkim olmak, onu bilmek imkânsızdır.

İlkçağ filozoflarına dair çalışmalarıyla ünlü tarihçi D. Laertius’a göre Tales (624-546) adındaki düşünür önceleri *sofos/hâkim* unvanını taşımaktaydı. Platona göre ilk defa sofos (hikmet sahibi) adını taşıyan kimse Tales olmuştur. Yani bütün ilimlere sahip olduğu düşünülüyordu ona *sofos/bilge* deniliyordu. Ancak Tales sonrası filozoflardan olan Pythagoras (570-494) insanların her şeyi bilmesinin imkânsız olduğunu söyleyerek, daha mütevazı bir unvan olmak üzere kendisine filo-sofos (filozof), yani hikmeti seven kişi ismini uygun gördü. Yani filo-sofia (felsefe) kelimesi Pythagoras’ın icadıdır. Ona göre hiç kimse sofia sahibi (hikmet sahibi) olamaz. Çünkü sofia (hikmet) ancak Tanrılara özgüdür.²⁴

Hikmetin Tanrıya özgü olup bilinmeyeceği konusunu Martin Heidegger, “Nedir Bu Felsefe?” adlı yapıtında tartışmaya açtı. Heidegger’e göre bizim sorunumuz felsefenin içine girememek, onun içinde kalamamak, ona göre davranmamak, yani felsefe yapamamaktır.²⁵ Ona göre Yunancada sözcükler birer logostur. Bunun anlamı “Yunanca bir sözcük duyduğumuzda onun legein’inini, logosun kendini sözcükler aracılığı ile ortaya koyduğunu izleriz. Yunanca duyulan sözcükle biz doğrudan önümüzde duran şeyin kendisindeyizdir, yoksa ilkin sırf duyduğumuz bir sözcük anlamında değil”²⁶. Heidegger bundan şu sonucu çıkarır: Felsefe yapmak logosun konuştuğu gibi konuşmaktır. Logosa göre yaşamaktır. Logosla uyuşum, harmoni

²⁴ Nihat Keklik, *Felsefenin İlkeleri* (İstanbul: Doğu Yayınları, 1982), 4-5.

²⁵ Martin Heidegger, *Nedir Bu Felsefe*, çev. Ali İrgat (İstanbul: AFA, 1995), 26.

²⁶ Aynı yer.

içinde olmak anlamına gelmektedir ki bunun anlamı Tanrı, Söz, Akıl anlamına gelen külli olan logosun bilinebileceği anlamına gelir. Bir başka deyişle felsefe bildiğimiz anlamda sözcüklerle anlam inşa etmek değil, sözcüklerle felsefe severde logosun kendini açıklaması için kendimizi ona liyakatli ve hazır hale getirmektir.

Heidegger’e göre *hayret etmek* olarak felsefe, sofosa/hikmete doğru yola koyulmaktır.²⁷ Sophia lafzından türetilen sophos, bir şeyin kokusunu alan ve sezgileriyle bir şeyin özüne vakıf olan kişiler için kullanılmaktadır. Bunlar bir şeyi vasıtasız bilen, onu temellinden anlayan, bu nedenle bir meseleyi örnek olacak şekilde mükemmel sevk ve idare eden insanlardır.²⁸ Heidegger’e göre felsefe bilgi ile görebilmektir. Episteme sözcüğü, sıfatlaştırılmış fiil sözcüğü *epistamenos’tan* gelmektedir. Bir şey için yetkin ve yetenekli/gönderilmiş olan insan böyle adlandırılır. Felsefe epistemedir, bir tür yetkili olmaktır, therein yapabilen, yani her şeyi görmeye çalışan *theoretike’dir* ve görmek istediği şeyi görmek ve gözden kaçırmamak yetkinliğidir. Peki, ama felsefenin görmeye çalıştığı şey nedir? İlk ilkeler ve nedenler, aynı varlığın ilk ilkeleri ve ilk nedenleri. İlk ilkeler ve ilk nedenler böylece var olanın varlığını oluştururlar.²⁹ Sophos etimolojik kökeninde “*saphes*” sözcüğünün zarf biçimi olan *sapha*, yani belirli, kesin, emin, güvenilir anlamlarına gelmektedir. Bu noktada ilgi çekici olan *sapha* sözcüğünün ikinci hecesi yani *pha* olacaktır. Çünkü *pha* kökünden türeyen sözcükler ışık, aydınlık, açıklık sözcükleriyle ilgilidir. Yunancada *pha* kökü ışık, aydınlık anlamına gelen sözcüklerin esasını oluşturur. Nitekim *pha* kökünden oluşturulan *phaino* fiili de ışığa çıkarmak, açığa çıkarmak anlamlarına gelmektedir. Fenomen terimi kendini göstermek anlamına gelmektedir.³⁰

Batı düşüncesi için Heidegger felsefe- hikmet- ahlak açısından önemli bir ikazda bulunmaktadır. Ancak Doğu düşüncesinde bu tartışma Farabi ile başlamış olup; Hoca Ahmed Yesevî’de şiihsel hikmetlerle zirve yapmış ve Doğu düşünme biçimine hikmet lehine etki etmiş bir konudur. Bu tartışma, sufilerde Tanrı’nın kelamının/logosun bilinebileceği ve zikir, riyazet, aşk, müşahede, murakabe gibi tekniklerle “Sözün/Kelimenin” insan yaşamında uygulanıp, insanın onu kendi içsel hayatında tamamlayabileceğine dair tartışmalar ve yöntemlerin sayısı oldukça fazladır. Buna göre Sözün/Kelimenin “hikmet”ine sahip olan kişi, kelimeyi, en güzel isimleri, kendinde ve sosyal yaşamında en güzel şekilde yaşatmayı öğrenen kişidir. Söz, kişiyi

²⁷ Heidegger, *Nedir Bu Felsefe*, 37.

²⁸ Martin Heidegger, *Felsefe Ne Demektir, Hakikat nedir?*, çev. Medeni Beyaztaş (İstanbul: Efkâr Yayınları, 2004), 35-36.

²⁹ Martin Heidegger, *Nedir Bu Felsefe*, 40.

³⁰ Güvenç Şar, *Sofistik Düşüncenin Arka Planı* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2017), 107.

ancak yaşayan bir canlıya dönüştürebilir, doğal arzu, güdü ve düşünceleri değil. En güzel isimler onda en iyi bir hayata dönüşür. Ayrıca kelime, onda konuşur. Kelime, Hz. Pir gibi büyük bir eğitim müşidinde ise ayrıca hikmete dönüşür, yeni Pirler yetiştirir. O ilahi kelimeler Divan-ı Hikmet adında hikmetler kitabı olarak karşımıza çıkar ve ritmik tekrarlarla zihinde kalıcı, zihni besleyici süte ve bala dönüşür.

5. İlahi Hikmet (el- Hikmet el- Mütâaliye)

10.yy'da Farabi, hikmetin Tanrı'nın bir isim-sıfatı olduğunu ancak insanın da hikmet sahibi olmasının mümkün olduğunu belirtiyordu.³¹ İbn-i Sina'dan etkilenen Suhreverdî ilahi hikmeti bilmeyi kendine yol olarak seçti. Suhreverdî'nin geleneği Molla Sadra'nın (1571-1640) "Esfar" adlı eserinde yer alan "Ruhun Dört Akli Yolculuğu"nu anlatan aşkın hikmeti ile bu ekol zirve yapmıştır. Şehâbeddin Suhreverdî (1154-1155) *Cebrail'in Kanat Sesi* adlı sembolik hikâyelerle bu ekolde sembol ve simgelerin dili açısından edebiyatta müthiş bir atılım yaptı.³² Gerçi ondan önce hikmet yolunu açmak için İbn-i Sina *Hayy ibn-i Yakzan* adlı eseri ile sembol ve simgenin gücünü parlatmıştı. Ancak bu gelenek Hz. Pir'in şiiri halkın zevkine göre kullanması ile zirve yaptı. Öyle ki Hz. Pir aşkın dili ve eli olmak için çok iyi bildiği aruz vezni bırakıp daha didaktik olması için Divan'da çeşitli teknikleri bizzat uygulayarak hikmetler öğretiyordu. İsim-sıfatların zihinlerde daha iyi yer etmesi bakımından şiir sanatı en etkileyici teknik olduğu için seçilmiştir.

Hükema için felsefe-tasavvuf ilminden asıl amaç, Tanrının isimlerine benzetmek, ilahi bir hikmete- erdeme-ahlaka sahip olmaktır. Hikmet binanın bütünüdür, felsefe ise çatısıdır. Hâkim her şeyde illet/neden arayan biridir. Farabi Tanrı hâkimdir, ancak insan da bu isim-sıfatla sıfatlanabilir ve bu isimleri kendinde tamamlayıp kendinde sıfat hâline getirebilir. Nitekim Kur'an'da: "Bir zamanlar rabbın İbrahim'i bazı kelimelerle denemiş, o da onları *tamamlamıştı*." (2/124) diye buyurmaktadır. Tanrı'nın isim-sıfatları olan kelimeler, iman ve teslimiyet yolu ile zihne alınıp orada bu isimlerin nefesi, özü ve nitelikleri lisani, kalbi ve zihni zikir ile yapılan ritmik tekrarlarla uygulana uygulana kişide bunlar isimlerin birer hâl makamına dönüşmekte ve böylece isimler tamamlanmış olmaktadır. Böylece isim müsemmasına uygun bir hâle sahip olmuş olur. Salt bilgi için bilgi severlik yapan felsefe ile Tanrı'yı bilme-yi/marifeti amaçlayan hikmet arasındaki fark da burada açığa çıkmaktadır.³³

³¹ Farabi, *El-Medinetü'l -Fadla*, çev. Ahmed Arslan (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990), 8.

³² Şehâbeddin Suhreverdî, *Cebrail'in Kanat Sesi*, çev. Sedat Baran (İstanbul: Sufi Kitap, 2010).

³³ Zihnin temelinde nefis, ruh ve akıl basamakları vardır. Nefsin özünde hareket, ruhun özünde hayat, canlılık, ısı, sıcaklık, ateş, sevgi ve merhamet vardır, aklın özü ise sembolik anlamda ışıktır.

Farabi'ye göre hikmet, akıl, akıllılık, zekâ ve kavrama yetkinliği/ cevdetül-fehm, anlamlarına gelmektedir. Ona göre hikmet “en yetkin/erdemli varlıkların en yetkin, en yetkili bilgisidir.” Hikmet yakın ve uzak nedenlerin bilgisine sahip olmaktır. Farabi'ye göre ameli hikmet, ta'akkul kavramı akıldan ayrı olarak kendini akılı kılmak ve aklını göstermek anlamında kullanılır. Hikmet insana gerçek mutluluğu, ameli hikmet ise mutluluğu kazanmak için yapılması gereken araçları bildirir.³⁴ Farabi'ye göre hikmeti kazanmada tahayyül gücü en önemli güçtür. Hayal gücünün özü iyiyi, güzeli, doğruyu en güzel şekilde hayal ettirmektir. Hayal gücünün etkisi insanlar üzerinde düşünceden daha etkilidir. Hayal gücü mükemmellik, öfke, zevk, korku, güven ve arzu üzerinde düşünceden daha etkilidir. Bunları yok etmek ya da daha da güçlendirmek konusunda hayal gücünden yararlanmalıdır.

Sanat ancak tahayyül gücüne dayanır. Yetkinlik ancak sanat gücüyle daha kolay bir şekilde ortaya çıkar. Hikmet ancak güzellikte ortaya çıkar. Hoca Ahmed Yesevî'nin Divan-ı Hikmet'ini göz önüne aldığımızda Farabi'nin bu düşüncelerinin ne kadar etkili olduğunu görebiliriz. Çünkü İslam fikir dünyasında tahayyül gücünü ilk kez Farabi gündeme getirmiştir. İlk çağlardan beri şiir, müzik ve sema zihinleri eğitmede başat rol oynamıştır. Felsefe mantık kullanarak ortaya burhan koyar. Buna karşılık sanata dayalı olarak ortaya çıkarılan hikmet ise en son, en yetkin bilgiyi ilham-sezgi yoluyla en etkileyici ve zihinlerde daha kalıcı bir biçimde söyler.

6. Erdem ve Hikmet: Birliktelik ve Ayrılık

Erdem ve hikmet arasında önemli birliktelikler olduğu gibi önemli farklılıklar da vardır. Birliktelikleri; başlangıcından beri hikmet ve felsefe arasında kurulan ilişkiden kaynaklanmaktadır. Farklılıklarına gelince, erdemın nasıl, hikmetin ise niçin sorusunu sormasından kaynaklanmaktadır. Yunan ve Meşşai felsefesi erdem merkezli düşünüş biçimini merkez almışlardır. Genel olarak hikmeti merkez alan düşünce Meşşai karşıtı olan hikmet felsefesidir. Ya da Sühreverdî'nin adına *hikmet'ül işrak* dediği veya Molla Sadra'nın (1572-1640) *hikmetül mütealiyye* dedikleri felsefedir. Bu felsefe türünün irfani, hikemi (teosofik) veya sufi/tasavvufi bir felsefe olduğunu ve Yunan felsefesinden çok farklı olduğunu belirtmemiz gerekir. Belki de

Akılın işlevi aydınlatmaktır. Nefsin kaynağı olan öfke ve arzu gücü ancak Hz. Pirin daima işaret ettiği gibi nefis terbiyesi ile arınmalıdır. Ruh ise hareketsizlik, sessizlik, sabır, zikir, teslimiyet gibi ruhsal eylemlerle ancak tatmin bulabilir ve onlarla ancak teselli bulabilir. Akıl ise ancak tefekkür ve teemmül, temaşa ve müşahede yöntemleriyle tatmin olabilir. Bunlar bilgelik yolunda olanların insanı kâmile doğru atması gereken adımlardır. Akıl bu yolda insanın en büyük destekçisidir. Akıl insanı kâmil olmak, ermek amacına bağlamaktadır. “Akıl” sözcüğünün bağlamak anlamına gelmesi ilginçtir.

³⁴ Farabi, *Fusû'l-Medeni*, çev. Hanifi Özcan (İstanbul: İrfan Yayınları, 2014), 78.

Batının ve Doğunun düşünce anlamında ilk karşılaşmasında Yunan düşüncesine tamamen teslim olmayıp ona karşı dik durabilen, onun getirdiği sorunlara özgün çözümler üretebilen tek muazzam felsefe hikmet felsefedir.³⁵

Meşşailik insan zihninin sadece mantıksal, burhani eğilimlerini ön plana çıkarır. Güzellikle ittisali amaçlayan şiir, müzik, semanın söz konusu olduğu tahayyül gücüne hiçbir şekilde bel bağlamaz. Ancak hikmeti esas alan birçok düşünür çoğu zaman Meşşai düşüncenin yetersizliğinin farkında olmuştur. Gazali Meşşailik anlayışını metin üzerinde sistematik bir şekilde tenkit eder. Farabi, ittisal kavramı ile İbn-i Sina İşarat'taki arifler konusunu ortaya koyarak Meşşailiğin yetersizliği ile ilgili ilk özeleştirini vermiş oldular. Hz. Pir'in düşünce sistemini kendi düşünce coğrafyası içinde kavramak gerekir. Bu nedenle onun mürşidi olan Hacı Yusuf El hemedani'nin düşüncelerinden söz etmemiz gerekir.

7. Can, Canlılık ve Mutmainlik

Hacı Pir'in mürşidi Hacı Yusuf El-Hemedânî'den (ö. 535/1140) etkilendiği tartışma kabul etmez bir gerçektir. Hemedânî, *Rütbetü'l Hayat* adlı eserinde “canlı (uyanık, yakzan, bilinçli) kimdir ve hayat nedir?” sorusuna şöyle cevap verir: “Canlı avunup teselli olan kişidir. Hayat da avunmak ve teselli olmaktır. Yedi kat gök ve yerin mahlûkatı teselli ve huzur bulma konusunun özünde hemfikirdir. Ancak teselli olma ve huzur bulma yerleri farklı farklıdır. Herkesin kendi makam ve kendi durumuna göre bir teselli yeri vardır. İnsan onun varlığı ile huzur bulur, rahatlar ve sakinleşir onu kaybettiği zaman muzdarip ve huzursuz olur. Filan kişi filan şeyle canlıdır, onunla yaşamaktadır. Bu cümle bir kural gibi algılanmalıdır. Bu kural canlıyı ve hayatı tanımda temel bir kuraldır.”³⁶ İşte bu temel ilke ile Divan'ı yapı sökümler tekniği ile incelediğimizde erdem ve hikmetin karşılıklı birbirini tamamlayıcı olarak değer bulduğunu fark ederiz. Ancak hikmet her hâlükârda öncelikli amaç olarak karşımıza çıkmaktadır. Çünkü kişiyi canlı yani bilinçli tutan şey ancak hikmettir. Erdem, alışkanlığa dayalı doğası gereği eninde sonunda zihinleri uyutmaya, merak ve hayreti söndürmeye insanı mahkûm eder.

³⁵ Ağacı verdiği meyve ile değerlendirirler. Hâce Abdullah Ensar Harevi, Hâkim Senai, Farabi, İbn-i Sina, Suherverdi, Ebul Said Ebül Hayr, Necmeddin Kübra, Yusuf Hemedânî, Hacı Ahmed Yesevî, İbn-i Arabî, Sedreddin Konevî, Celaladdin Rumi ve Horasan okulundan gelenleri hikmet felsefesi ekolden sayabiliriz.

³⁶ Hâce Yusuf Hemedânî, *Rütbetü'l Hayat*, çev: Necdet Tosun (İstanbul: İnsan Yayınları, 2016), 71.

Hikmet, zihni yetkinleştirir. Görüş doğruluğu verir ve kalp gözünü açar. Erdem ise pratik aklı güçlendirir, sosyal hayata, bir başka deyişle dış dünyaya yönelik ahlaklı yaşamayı ve sosyal problemleri en kolay biçimde çözme ve çözümlenmeyi öğretir. Felsefe erdem kavramı üzerinde bir dış dünyayı inşa eder, hikmet ise felsefi bilgiyi yetersiz bulup onun üzerinden davranışın arkasında duran ruhu/nefsi arındırma, yeniden doğuşun sağlanması ile iç dünyayı inşa eder. Erdem dış dünyamızı süsler, hikmet ise iç dünyayla birlikte dış dünyayı anlamlandırır. Erdem, ahlaki davranışlar için belirlenmiş ölçüler verir, bu ölçülere göre hareket etmemizi bizden ister. Erdemin buradaki temel ilkesi ölçülü ise dilediğini yap; sen bu konuda özgürsündür. Ancak hikmet ahlakında ölçü asla yeterli değildir; hikmet için davranışın illeti/nedenini bilmeye ve onun nedenine göre davranmaya, niçinini sormaya yönelik karakter eğitimi veya bir zihin eğitimi temel ilkedir.

Erdem anlayışında davranış için kullanılan niceliksel ölçünün tersine; nedeni bilmek, niçin sorusunun cevabından mutmain olmak ve buna göre bir ilkeye göre davranmak esastır. Hikmette en yetkin olanı bulmaya ona göre davranmaya bir yöneliş vardır. Erdem, zihin için kısa yolları ifade etmektedir. Erdem, pratik aklı destekler ve iradeyi güçlendirir. Ahlaki tavır, tutum ve hâllerin en kolay bir biçimde davranış kalıbına dökülmesini sağlar. Erdem zihinde tutum veya huy hâline geldiği için kişi o davranışı kolayca yapmaya meyillidir. Kişinin çok düşünmesine gerek kalmadan o davranışı ortaya çıkardığı için Yunan etik anlayışı erdemi pedagojik bir yönetime dönüştürmüştür. Bu pedagojide karar verici mekanizma halk veya fitrat değil seçkinlerdir.

Ancak bu pedagojik yöntem ahlak konusundaki merak ve hayreti alışkanlığın doğası gereği yok ettiği için toplumların ahlaki bilincini zamanla ortadan kaldırır. Aynı zamanda ahlaklı olmak için gerekli olan motivasyonu da o kişiye sağlamaz. Böylesi toplumlar için en çok ahlak adına yapıp edilenler sonuçta ahlaka en çok zarar veren büyük bir felakette ve ahlaki çöküşe dönüşmektedir. Günümüz dünyasının bu felaketi dibine kadar yaşadığını yeri gelmişken belirtmiş olalım. Hikmet ile eğitilmiş toplumlarda ise irade gücünü kas gücünü kullanır gibi kullanarak davranışı yapmak yerine; davranışın/ahlakın nedenini inceleyerek bilinçlenmek amaçlanmaktadır. Nasıl yapmalıyım erdem ahlakının sorusudur. Niçin bunu yapmalıyım sorusu ise hikmet ahlakının can alıcı sorusudur. Bu can alıcı sorunun cevabı kişiyi tatmin ederse, ancak bu koşulda kendi davranışını kılmak ve sonucunda teselliye liyakatli olmak mümkün olur. Neden, kişiyi teselliye götürür. Niçin ise kalbi

tatmin etmek, içerde en büyük müftünün fetvasından (vicdan/gönül) teselli bulmak ve yapmak için önemli bir yoldur.

Erdem ahlakında kurnazlık ve hile gerektiğinde bir erdem olarak kabul edilebilir. Çünkü bu durum erdemin mantığına da uygun düşmektedir. Ancak bu durum hikmetin mantığı ile asla bağdaşmaz. Bu nedenle hikmette kurnazlık ve hile olması mantiken mümkün değildir. Kişinin niyeti, kalbi, kendi kararı esastır. Kişi kendi kendini kandıramaz. Kişi kendi kendine yalan söyleyemez. Erdemde ise bir başkası hedefdir. Hikmette ise hedef bir başkası değil, iyi iyi olduğu için yapılı, bir başka deyişle kişi kendi mutluluğu/mutmainliği için bunu yapar. Çünkü vicdanın, kalbin tatmin ve mutlu olması ilkesi hikmetin yetkin bir ilkesidir. En yetkin varlık Tanrı'dır, "davranışını en yetkin olan Tanrıya göre yap" ilkesi yol göstericidir. Bu ilke bilgiye değil, zevke dayalı olarak davranışta bulunmayı sağlar. Dervişlerin zevki tavırlara önem vermesi bundan kaynaklanmaktadır.

Erdem ahlakı nasıl yapmalıyım sorusunu sorar ve önceden belirlenmiş kalıplara göre cevabını bulup ona göre davranır. Hikmet ahlakında ise zihin veya kalp eğitimine önem verilir. Çünkü bunların eğitilmesi, davranışın yöneticisi olabilmek için önemlidir. Hikmet, kişiyi adeta bir iç okula alıp onu sürekli bir eğitimle ömür boyu eğitir. Kişinin manevi öğretmeni ancak kendisi olabilir, bir başkası asla ona hakiki öğretmen olamaz. Nefsi vehim, vesvese, tutkularından arındırdıktan sonra kişi niçin yapmalıyım sorusunu kendine sorar ve bu sorunun cevabını erdemde olduğu gibi dışardan değil, içerden-iç okuldan- aramak zorundadır. Çünkü hikmetin okulu iç okuldadır, erdemin ise dış okuldadır. Kişiye gelen içsel cevap kalbini, gönlünü tatmin eden bir cevap olması için kişi kendi kendini murakabe tekniği ile mutlaka izler. Hikmet ahlakının özünde nefsin kendine soru sorarak geliştirme ve böylece davranışta bulunma tutumu vardır. Çünkü uykudan uyanmak için soru sormak gerekir. Soru sormak önemli bir konudur. Divanda da muhataba sorular sormak tekniğinin ihmal edilmediğini belirtmeliyiz. Soru nedir? Soru muhataba sorulduğunda muhatabın zihnini titreten, ruha dokunan, düşünmesini sağlayan, kendini kendine getiren, içerdeki sesleri gözden geçiren, kendi üzerine düşünmesini (refleksiyon) sağlayan iç tekniktir. Soru sormak muhatabın dünyasını değiştirmek için büyük ve etkileyici bir tekniktir. Soru sorana cevap verebilmek için "kefaret" ödemek gerekir. Örneğin "niçin ölüm var?" sorusuna cevap vermek için "ölmeden önce ölünüz" buyruğunu³⁷ yerine getir, ölümü tat, böylece kefareti öde ve sonra da

³⁷ "Ölüm gelip çatmadan evvel, şehvanî ve nefsanî hislerinizi terk etmek suretiyle bir nevi ölünüz." el-Aclûnî, *Keşfü'l-Hafâ*, 2:29.

teselli/tatmin kadehinden içerek kendini bulmuş ol. İçerdeki kendin asla dışardaki kendin değilsin. Bu tesellinin diğer adı yeniden doğuştur.

Teselli bulmak, tatmin olmak, huzurlu olmak ve mutlu olmak anlamına gelmektedir. Buradaki “olmak” fiili önemlidir. Çünkü yetmiş yakın yerde hikmet kavramının kullanıldığı Divan'daki sözcüklerin büyük çoğunluğu, fiil, eylem, hareketlilik, hâl, etkinlik sözcükleri olarak geçmektedir. Bu nedenle fiil hâlindeki sözcükler dinamiği hep insan “olmak”, eren olmak, huzurlu olmak, iyi olmak gibi fiil hâlini zihinde canlı tutar. Temel soru, niçin bir eylem hâlinde “olmak” gerektir. Bir başka deyişle niçin “eren” olunur? Her makama göre teselli arayarak bu yolda ilerlenir. Teselli bir şeyle veya biriyle olur. Benle tek başına olmaz. Teselli ancak Hakla olur. Hak isim-sıfatı ile canlıyı ve hayatı tanımak genel bir kural hâlinde Divan'da işlenmektedir. Hemedânî, insan niçin huzur bulması gerektiğini sorar.³⁸ Çünkü insan ilim, idrak ve temyiz gücüyle hayvanla aynı sınıfta olma durumundan hayâ, utanma, keder duymalı ve bu konuyu dert edinmekle huzursuz olur. Ancak huzursuz olan huzuru aramaya çıkar. Ayrıca arayan derviş niçin insan olmak gerektiğini bilir ve insan olmak mücadelesini bu bilince göre verir. Öncelikle arayışta olan kalp dünyadan teselli umudunu kesmelidir ve gören olmak, Hakka tam teslimiyet, güvenmeyi, iman etmeyi öğrenmek zorundadır.

Hayatın en alt rütbesi dünya ile teselli olup onunla oyalanmaktır. Bu da hayvani yaşama benzer. Bu nedenle insan Tanrıya kavuşmak için mücadele etmeli ve insanın en büyük düşmanı olarak kendi nefsini bilmeli ve onunla savaşmalıdır. Daha sonra Hz. Pir'in üzerinde çok etki bırakan azla yetinmek/fakr yolundan ayrılmamalıdır. Fakr eksik olduğunun farkında olmaktır. Eksikliğinin farkında olan kendini bütün ile tamamlar. Kendini tam gören ise eksikliğini göremez ve böylece kendini asla tamamlayamaz.

8. Yesevî'de Hikmet-Erdem-Makam

Hikmet makamlara sahip olmakla birlikte kişiye vehbi olarak verilir. Ancak fakr makamı hikmete doğru atılan ilk adımdır. Fakr, Hakka muhtaç olduğunun farkında olmaktır. Fakr makamı nebiler, âşıklar ve arifler makamıdır.³⁹ Bu makam hikmet sahiplerine ancak verilir. Fakirlik makamına ilk adım hakikati idrakte ne kadar aciz olduğumuzu idrak etmektir. Söz konusu bu acizlik akıl ötesi tavırda açığa

³⁸ el-Aclûnî, *Keşfü'l-Hafâ*, 75.

³⁹ Ahmed Yesevi, *Yesevî'nin Fakr-namesi*, çev. Kemal Eraslan ve Necdet Tosun (Ankara: A.Y. Ü. Yayınları, 2017), 15.

çıkan ilk bilgilerdir. Akli tavrın son sınırı, akıl ötesi tavrın ilk sınırına bitişiktir.⁴⁰ Fakr vuslat bağından kutsal bir ağaçtır. O ağacın budağı akıldır, kökleri hidayettir, meyvesi iyilik yapmak ve cömertliktir, gölgesi kanaattir, kokusu şevktir/özlemdir.⁴¹ Bunlar makamın içindeki erdemlerdir.

Fakirlik makamında on makam, on nur/özellik, on yol ve on mevki vardır ve toplam kırk makam eder. Makam yeni bir hale sahip olmak demektir. Erdemler makamı besler. On makam: Kanaat, belaya tahammül, Tanrı'nın kulluğuna olan tutku/özlem, azap, hayret, riyazet, açlık, fena (egodan mahıv olmak), gönülü yaralı olmak ve onuncu makam Hazreti Rabbu'l izzetliktir. Fakrın yolcusu için nurlar gerekir. İşaret edilen bu nur, akıl ötesi tavrın zatında zuhur eder. Akıl ötesinde bir değil birçok tavır vardır. Bu tavrı ile idrak edilen konulardan çok azı, bu tür bir idrakte/marifet istidlale ihtiyaç duyar. Çünkü akıl ilimleri idrak eder ancak aşkın mahiyeti ve öfke sevinç, korku ve utanma gibi diğer halleri de istidlal yoluyla idrak edemez.⁴² Nurlar akıl ötesi tavrı ile ortaya çıkar. Hz. Pire göre bu nurların sayısı on, nurdan on yol ve on mevki vardır. On fakr nuru sıdk/doğruluk, sabır, şükür, fikir, zikir, namaz, oruç, sadaka/yardımseverlik ve temiz ruhluluk nurudur. On fakr yolu ilki tövbe, diğerleri ise, günahlardan vazgeçmek, kötü işlerden pişmanlık, hayret, hakirlik ve inlemek, Haktan yardım dilemek, kötü yollardan geri dönmek, hakkın zikri ile olmak, tefekkür ve fena yani yok olmaktır. Mevkilerin başında hikmet gelmektedir, diğerleri adalet, akıllılık, hilim-ki en güzel ahlaktır-, hayat, izzet/hür, ihsan/her eylemi güzel yapmak, settarlık, emanet ve teslim. Bunlar kişiyi insan olmak için değiştiren mevkilerdir. Asıl bu mevkiler önemlidir. Bu nedenle Hz. Pir "öyle bir Pire gönül ver ki işi saadet/mutluluk olsun", yani seni değiştirerek mutlu kılsın. Kişi nefsi mücahede yayı ile parçalayıp kendine itaat ettirmeli, kanaati alışkanlık edinmeli, kazayı rıza, belayı sabır ve nimeti şükür bilmelidir. Hz. Pir "Şeyh Şehabettin dervişlikte bu kırk makamı bilmek gerek" buyurduğunu söyler.⁴³ Makam hikmet yolundaki içsel değişim parametrelerdir. Pir, ben fakirlik suretini gördüm ve aşk şarabını içtim. Aşka giden yol kişinin kendini yetersiz, eksik, noksan görmek, Hakkı ise her şeye kâfi/tam olarak görebilmek gerekir. Buradaki görebilmek kavramı önemlidir. Pir: "Muhabbet meydanında can oynatsam, Mansur gibi başımı verip darağacını oynatsam, Yüz bin türlü cefa çekip incitsem, Aciz kulun cemalini görür mü ki?" (Hikmet: 65⁴⁴) Fakirlik

⁴⁰ Aynülkudat El Hemedani, *Zübdetü'l Hakaik*, cev. A.Kamil Cihan (İstanbul: Salih Yalın, Türkiye Yazma Eserler Kurumu, 2016), 104.

⁴¹ Ahmed Yesevi, *Yesevi'nin Fakr-namesi*, 58.

⁴² El Hemedani, *Zübdetü'l Hakaik*, 100.

⁴³ Ahmed Yesevi, *Yesevi'nin Fakr-namesi*, s.56.

⁴⁴ Hoca Ahmed Yesevi, *Divan-ı Hikmet, Hayati Bice* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2009), 174.

ve aşk felsefesi Pir sayesinde bizim kültüre öyle bir incelikle işlendi ki bizim medeniyetimiz âdete merhamet ve sevgi medeniyeti olarak cihana ün yaptı.

Pir “Risale der Adab-ı Tarikat” da sufinin pişmesi için şu enfes nurları ortaya koyar: İlim, hilim, tefekkür, tevekkül, yakın, sohbet, muhabbet ve aşk. Aşk ve marifet pişme adabının özüdür. Pir: “Zahit olma, abid olma, aşık ol. Mihnet çekip aşk yolunda sadık ol. Nefsi tepip dergâhına layık ol. Aşksızların hem canı yok, hem imanı yok.” (Hikmet: 40⁴⁵) Hikmetler sohbetlerde tecelli eder. Sohbet son derece önemlidir öyle ki bugün bile Türki ülkelerde insanlar çocuklarına “Sohbet” ismini bile vermekteler. Tekke adabında kimlerle sohbet edileceği kadar kimlerle sohbet edilemeyeceği de söz konusudur.⁴⁶ Sohbetler ruhi istiğrak haline dönüşmektedir. Sohbet ortamlarında hikmetler en güzel şekilde zihinde tecessüm ettirilmektedir. Diğer bir de tecessüm ise muhabbettir: muhabbet şarabını tatmayanlar, Bayezid gibi her gün özünü satmayanlar, bu dünyanın izzetinden geçmeyenler, hayvandırlar belki ondan beter dostlar.⁴⁷

Pir kişiyi alp-eren yapan aşk hakkında ise şunları buyurur: Aşk, bir halden bir hale kavuşmaktır. Âşık o kişidir ki bir defa “Allah” der, çakmak gibi özlem ateşinde tutuşur ihlas ona yüz gösterir. Marifet kandili aydınlanır, muhabbet mumu erimeye başlar. Derviş o vakit seccade üstünde pervane gibi uçmaya başlar ve ruhani âlemde yüzünü dua dergâhına çevirip şükreder. Dünya ve ahiret her kim bir kâse gül suyu içerse, yani dostun elinden muhabbet kadehinin yudumunu kendi gayreti ile tatarsa, melamet onu nasibi olacaktır.⁴⁸ Kişi bedel ödmeden bu yoldan geçemez. Pir “kalbin canlılığı, hayatı Tanrının marifeti iledir.” der. O muhatap alarak ey derviş! Diye seslenip marifeti ona tanıtmak ister. “Bilesin ki aşkın lezzeti maşukun boğazında olduğu sürece, aşk vefa ile artmaz, cefa ile de azalmaz. Muhabbet ona zevk verir. Zevk, yanında gözetleyen bir akıl varken, sevgiliyle buluşmaktır.”⁴⁹ Pir çok güzel bir mecaz ile marifeti anlatır: “Marifet kaledir, muhabbet padişaktır, akıl vezirdir. Dilin yolu zikirdir kalbin madeni tefekkürdür. Müşahede gönülde olur. Talibin kulağı hikmetlerde olur. Canı/ruhu muhabbet denizinde batmış olur. Dervişler muhabbete batıp boğulmuşlardır. Dervişlerin kalbinin için de Tanrı marifet ağacı yaratmıştır.

⁴⁵ Ahmed Yesevi, *Divan-ı Hikmet, Hayati Bice*, 136

⁴⁶ Hoca Ahmed Yesevi, *Seçme Makaleler*, ed. Necdet Tosun (Ankara: A.Y. Ü. Yayınları, 2017), 28.

⁴⁷ Hoca Ahmed Yesevi, *Divan-ı Hikmet, Hayati Bice*, 188

⁴⁸ Hoca Ahmed Yesevi, *Divan-ı Hikmet, Hayati Bice*, 67.

⁴⁹ Aynı yer.

Kalp evini ihlastan yaratmıştır. Kalp meyvesini inançtan, yaprakları tasdikten, akli da ona rağbet ettirmiştir.”⁵⁰

Pir sık sık yaptığı gibi yine dervişi samimi sohbet havası ile doğrudan muhatap alıp ona şunları söyler. “Ey samimi ve âşık derviş! O ağacın bedeni imandır, dalları hikmettir.⁵¹ Pire göre bu hikmetleri dinlemek için en gerekli olan yetenek önce *dinlemeyi* öğrenmektir. Çünkü Pir’e göre “dervişin iki kulağı daima işitmektedir. Nitekim işitmek iki kulakla olur.”⁵² İşitmeyi öğrenen bir derviş ebetteki hikmetleri daha kolay öğrenir ve onlar üzerinde daha iyi tefekkür, teemmül etmeye başlar. Söz konusu bu tefekkür aşmasında sonra gelen şey *istiğraktır*. İstiğrak Yesevilikte çok önemlidir. “Derviş o kişidir ki, tefekkür denizinde gark olur.”⁵³ Ancak dinlemeyi bilmek, istiğrakı öğrenmeden önce istekli/talip olmak gerekir. Talep/istek dervişi tefekküre ulaştırır, tefekkür korkuya, korku ümide, ümit gözyaşına, gözyaşı hidayete, hidayet zikre, zikir yakine, yakın şükre, şükür muhabbete, muhabbet ise selamet yurduna, selamet yurdu Hakkın cemaline ulaştır.⁵⁴

Hiz. Pir “Risale der Makamat-ı Er bain” adlı eserinde yukarıda özetini verdiğimiz muhabbet, aşk ve marifeti içeren kırk makamla pişen zihne kılavuzluk yapması için sıradan ahlakın çok ötesinde olan bir eylem felsefesi ortaya koyar. Bu makamlarda kişi “olmak/eren” için pratik adımlar atmak zorundadır. Söz konusu bu adımlarla Pir/mürşit olarak eylem yapı yapı iyi eylem sahibi olmak gibi, makamları geç geç zihne tecrübe kazandırıp kalp gözünü açılmasına öncülük eden “salih amel-ler” demeti sunmaktadır. Özetle bu kılavuz eylemlere onun verdiği örnekleri burada kısaca hatırlatmakta yarar vardır. Kişinin gerçek bir mürit olması, yani gerçek bir dileyen, irade eden/isteyen, tam odaklı bir insan olması gerekir. Kişinin korku-ümit arasında olması, öfkesini yenmesini ve kendi kendini terapi etmesini bilmesi gerekir. En önemli kılavuzlardan biri de cem’iyyet ve nasihattir/sohbettir. Burada cem’iyyet birlikte bir araya gelip bir şeyler yapmak erdemine işaret eder. Birlikte bir şeyler yapmak erdemdir. Hikmeti ise sohbet etmek veya birbirini sevginin sıcaklığı ile pişirmektir. Şimdi bunun zıddı olan terk, tecrit ve tefrittir. Yani dünyadan kalbini uzaklaştırmaktır. Tecrit ve tefrit arasındaki fark nedir. Tecrit, dünyevi ilgi ve

⁵⁰ Aynı yer.

⁵¹ Hoca Ahmed Yesevi, *Divan-ı Hikmet, Hayati Bice*, 68.

⁵² Aynı yer.

⁵³ Hoca Ahmed Yesevi, *Divan-ı Hikmet, Hayati Bice*, 70.

⁵⁴ Aynı yer.

bağlardan özgür olmak, tefrit ise engellerden sıyrılmak ve uzaklaşmaktır.⁵⁵ Kişinin bağı çözüp özgür olması bunlara bağlıdır.

Nefsini tanımak veya kendini bilmek önemlidir. Çünkü “nefsini/kendini tanıyan Rabbini tanır” Pir buna şu yorumu yapar: “yani kendisini fani/sınırlı olduğunu tanıyan, bilen kişi, Rabbin baki/sonsuz olduğunu anlar ve bilir.”⁵⁶ Sınırlı olduğunu bilen nefis/ego ancak sonsuz karşısında diz çöker, secde eder. Bu gerçeği bilen kişi yetmiş iki millete tek nazar ile bakmak, yani herkese aynı gözler bakmak, insanlar arasında ayırım yapmamak ve insanlara eşit şekilde hizmet etmek, helal lokma, her canlıya saygılı olmak, yani onlara zarar vermemek gibi yüksek zihinsel tavırlara sahip olur.⁵⁷ Hikmet kavramı ya da *Divanı Hikmet* olmasaydı belki Hoca Ahmed Yesevî bu kadar bilinmeyecekti. Ancak onun görüşlerini var eden şey onun hikmet anlayışı ve hikme verdiği özel önemdir. Sadece “Hikmet eyledi/kıldı Miraç sözünü kul Hoca Ahmed, şükür Tanrı Mustafa’ya eyledi evlat, Arslan babam hurma verip eyledi sevinçli: Gerçek ümmetseniz, iştirip salat selam söyleyin.” (Hikmet: 80⁵⁸) Pirin bu dizeleri bile onun felsefesini özetlemeye yeterlidir. Divanda bu dörtlükten başka dörtlük olmasaydı bile onun görüşlerini bu dörtlük özetlemeye yeterdi. Çünkü hikmet, erdemde olduğu gibi bir isim değil, tersi tam bir fiil halidir. “Hikmet kıldı” kavramı bu nedenle kullanılmıştır. Daha önce de işaret edildiği gibi Divanın en önemli özelliği fikirler isimler üzerinden değil, fiiller üzerinden verilmektedir. Bunun anlamı söz, eylem olarak kabul edilmektedir. Söz denilmez sadece, sözü kılmak, yapmak, etmek, oldurmak, çatmak, anlayışı Pirin bakış açısını yansıtmaya açısından dikkat çekicidir. İsim hareketsiz ve donuktur eylem ise her an hareketlidir.

Ahmed Yesevî zamanın tüm ilimlerine ve Arap ve Fars edebiyatına hâkimdi.⁵⁹ Tahsil ve seyr-ü sülük hayatının çoğunu Acem diyarlarında geçirmişti. Ancak o yine Divanını halkın anlayabileceği bir nitelikte yazmayı tercih etti. Halkın zevklerine, alışkanlıklarına uymak, manasını anlayacakları basit bir lisan ve ahengine aşına olabilecekleri bir vezinle hitap etmeyi tercih etti. Aruz vezniyle değil de hece vezni ile yazmasının tek nedeni Pirin doğrudan doğruya halka hitap aşkı ve insanı doğrudan muhatap almak istemesindedir.⁶⁰ Divanın cem olunup okunduğu ilk dönemlere bu şiirlere hikmet adı veriliyordu. Ta o dönemde halka yayılmış olan bir

⁵⁵ Hoca Ahmed Yesevi, *Divan-ı Hikmet, Hayati Bice*, 74.

⁵⁶ Ahmed Yesevi, *Yesevî'nin Fakr-namesi*, 74.

⁵⁷ Ahmed Yesevi, *Yesevî'nin Fakr-namesi*, 75.

⁵⁸ Hoca Ahmed Yesevi, *Divan-ı Hikmet, Hayati Bice*, 197.

⁵⁹ Hoca Ahmed Yesevi, *Seçme Makaleler*, 10.

⁶⁰ Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar* (Ankara: Diyanet yayınları, 1984), 146.

hikmet felsefesi ağırlığını hissettiriyordu. Şiir ve hikmet kulağa aşına iki eş kelimelerdir. Bugün bile Yesevîhan/ hikmethan geleneği devam etmektedir. Edebiyat, şiir, müzik, sema, halk oyunları, gölge oyunları vb. zihin eğitimi için insanlığın ilk çağlarından beri kullanılan yöntemlerdir. Pir bu yöntemin içeriğini hikmet-erdem-makamlarla doldurarak devam etmiştir. Nitekim Pir Divana başlarken “Bismillah deyip beyan ederek hikmet söyleyip, talep edenlere inci, cevher saçtım ben işte, riyazeti sıkı çekip, kanlar yutup, ikinci defter sözlerini açtım ben işte.” İlginçtir ikinci hikmette *dinlemeyi öğrenmişler* kişiler için bir dikkattir. “Ey dostlar kulak verin söylediklerime” dinlemeyi bilmeyenlerin önlerine hikmet incileri saçılmaz.

Sonuç

Batının ve Doğunun karşılaşmasını, felsefe ve hikmetin karşılaşması olarak özetleyebiliriz. Düşünce coğrafyasındaki Doğu ve Batı zihniyet (hikmet-erdem) çatışması o dönemde de yaşanmıştır. Ancak Hz. Pir, bu çatışmada hikmetin önünü açarak tahrifatı bertaraf etmeye çalışmıştır. Bugün ise Batıların anladığı anlamda felsefe dönemi kapanmıştır ve artık öteden beri kapısı açık olan *hikmet zihniyetinin* devri yeniden başlamalıdır. Yesevîlik, değerlerin yansıtılmasında hikmetin sürekliliğini tercih etmiş ve *canlara can katan sohbet* yöntemi ile her kesime en geniş hoşgörü ile hikmet medeniyetini inşa etmeye çalışmışlardır. Onlar din nasihattir sözünü din sohbetir olarak algılamış ve sohbeti hem muhasebe hem murakabe aracı olarak kullanmış, hampların pişmesi için hep birlikte *cem olarak* hikmet incilerinin zihinlerde felsefe-erdem- ahlak olarak tecessüm etmesi için meclisler kurmuşlardır.

Hâce Ahmed Yesevî'nin ortaya koyduğu hikmet anlayışı tesadüfi bir anlayış değildir. Tam tersi Pir'in hikmet üzerinde durması son derce bilinçli, anlamlı ve planlıdır. Aynı zamanda oldukça önemlidir. Hikmetin önemi kavrandığı gün, şu andaki durumumuzda değişim başlamış demektir. Biz sadece Yunan felsefesinde bir zamanlar en iyi şekilde yerini bulan erdem ahlakı ile Doğunun garip kalmış incisi olan hikmet ahlakını genel hatları ile zihniyet açısından karşılaştırdık. Hikmet yolunun seçilmesinin bizim medeniyetimiz için bir varoluşsal mücadele olduğuna dikkat çekmek istedik. Ayrıca felsefe-erdem ve hikmet yollarının da insanlık düşünce tarihi seyri içinde incelenmesi de faydalı olabilir.

İslam dünyasının erdem ahlakının etkisinde doğrudan kaldığı gereceği, ahlak filozoflarını incelediğimizde hemen anlayabileceğimiz bir gerçektir. Erdem ahlakı davranış ve tutumları niceliksel olarak ölçen bir ahlaktır. Bir başka deyişle ölçerek, biçerek, kuralla bağlayarak en yetkin davranışı belirleme yöntemidir. Hikmet ise Farabî'nin ilk kez fark edip özellikle dikkat çektiği gibi davranışın uzak ve yakın nedenlerini keşfe yönelik bir

temaşa/müşahede tavrı ve tutumudur. Özellikle tasavvuf filozofları erdemini yetersizliğini fark edip hikemi felsefeyi ya da tasavvufi felsefenin ve dolayısıyla hikmet ahlakının önünü açtılar. Onlar erdemini niceliğe kaymış düşünce biçiminin eksikliğini tamamlamak için eylemin nedenini ve niçinini ilke edinen metafiziksel /ilahi bir düşünce biçimi geliştirdiler. Bunu ilk kez Farabi yapmaya çalıştı. Ancak daha sonra bu çatışma Meşşailik ve İsrakilik arasında güçlü bir episteme tartışmasına dönüştü. Bu güçlü episteme tartışmasını pratik olarak çözmeye çalışan ekollerin başında Horasan ekolu gelmektedir. Bu bağlamda özellikle Hemedânî'nin etkisi çok güçlü olduğunu gözlemliyoruz. Çünkü o metinlerinde olduğu gibi günlük hayatında felsefi dil ile niçini, nedeni, hayreti, tatmini ve teselliye merkeze alan *bir zevki düşünce sistemi* ve hikmete dayalı *etkili bir iletişim biçimi* geliştirdi. O bunu halk arasında yaygın olan sohbet tekniği ile zihinleri bire bir muhatap olarak eğitmeyi yöntem edindi. Erdem ahlakı vaktin oğlu olmayı unutup vaz ve nasihatte dalarken ve entelektüel sınıfların ve devlet ricalinin meydanlarında hoş metinleri süslerken; Hikmet düşünce ve gönül aracıları mütevazı bir şekilde halkın zihinlerinde büyük devrimler gerçekleştirmeyi başardılar.

Hikmet ile desteklenmemiş erdem ahlakının eninde sonunda birey ve toplumlarda ciddi bir zihinsel ve ahlaki çöküşe uğradığını anlamak için karşılaştırmalı olarak zihin ve ahlak tarihine bakmak bize yeterli bir fikir verecektir. Erdem ahlakı değerli bir ahlak olmakla birlikte, insanlarda zamanla taklit, şekilcilik, biçimsellik, ritüellik, kör alışkanlık gibi zihinsel halleri yerleştirmekte ve bilinçli ahlaki öznenin eylemlerinin yerini toplumsal alışkanlığı körü körüne izleyen uyurgezer zihinler inşa etmektedir. Şu anki dünyanın içinde bulunduğu zulme felsefi birikime sahip zihinlerin bile sessiz kalması bunun bir kanıtıdır. Oysa hikmete dayalı ahlak anlayışında neden ve niçini içsel anlamda rehber edinen, hikmet severin zihnini, kalbini, aklını, ruhunu canlı ve diri tutan, kişiyi kendini mutlaka muhasebeye çeken, kendini müşahede, murakabe ile gözlemleyen, kendini kendine tanık yapan zihinsel bir tutum/tavır inşası vardır. Böylece hikmet sırrı gereği, vehme dayalı düşüncelerin kişinin vicdanını çalmasına izin veremez. Hikmetle canlanmış bir kalp asla vicdan körlüğü yaşayamaz. Hikmet her eylemden önce niçin sorusunu zihne sordurmakla, zihni adeta bir muhasebe veya sorgulama memuru gibi onu denetlemektedir. Zihin, erdemini beraberinde getirdiği alışkanlığın hipnotik gücüyle vicdanı susturan derin uykuya daldırmak yerine; hikmet, zihne yapısı gereği uyanık, diri olmak her an şimdide olmak gibi yüksek bir bilinç kazandırır. Bu kazanç da insanları tüm varlığa karşı yüksek ahlaki bilince sahip ve *canlıyı asla incitmemeyi felsefe edinen* birer hikmet sever birey yapar. Böyle bir felsefe ancak ahlaki dejenerasyona engel olabilir. Ne yazık ki dünya bugün hikmet felsefesi ve hikmet ahlakından uzaklaşmış durumdadır.

Eğer hikmete geri dönüş yapılmısa insanlık Şu an içinde bulunduğu zihinsel ve ahlaki çöküŐten daha kötü bir çöküŐü yaŐamaya doğru ilerlemeye devam edecektir.

Bugün geldiğimiz noktada Yunan ve İŐlam düşüncesinin karşılaşmasında yaŐananlara benzer durumlar ve aynı konular aynı Şekilde yine devam etmektedir. İlk karŐılaŐmada felsefenin ürettiği erdem marifetiyle toplum için aranan her türlü kemalin ve mutluluğun kazanılacağı düşünülüyordu. Ancak kısa zamanda felsefe ve onun uygulama biçimi olan erdem merkezli zihniyetin eksikleri fark edilmeye başlandı. Daha sonra İŐlam dünyasında büyük bir ahlak çöküŐünün yaŐandığına dair bu farkındalık döneminde, günah keçiŐi yapılan MeŐŐailiđe saldırılarak geçiŐtirildi. Ancak bu da felsefi, ahlaki ve siyasi çöküŐü durduramadı. Horasan ekolünün Osmanlı kuruluş ve diriliŐ dönemi üzerindeki etkisi müthiş oldu. Bu hikemi felsefenin özünü çok iyi kavramıŐ olan Davud-i Kayseri, Taceddin-i Kürdi ve Alâeddin Esved gibi alimler İznik Orhan Gazi Medresesinde toprağı kutsal yurda dönüŐtüren eğitiminin temelini çok iyi bir Şekilde attılar. Bu üç bilge felsefenin eksiklerini görerek hikmetin gücü ile ilerlemeyi ve olgunlaŐmayı hedef edindiler. Onların eğitim projesi insan-i kamil projesidir. Bunu ekser biçimde başarıp koca bir hikmet medeniyetini inşa ettiler. Bu türden eğitim anlayışı olamasaydı muhtemelen bu medeniyeti inşa edilemezdi. Bu eğitim anlayışı ilahi isimlerin birey ve toplumun yaŐamlarında mutlaka tamamlaması gerektiği gerçeğine dayanmaktadır. Bu eğitim anlayışını kuran zihniyet ilahi kelimetullahın gerçekleŐme/tamamlama alanı olarak nizamı âlemi seçip, *evrensel salahu* (tümel iyilik) hedeflediler. Daha önce Farabi bütün dünya milletlerin aynı çatı altında bir araya gelip yönetilmesinden zaten söz ettiğini biz biliyoruz.

Hikmet anlayışı ile birlikte artık erdemler Yunanın klasik erdemleri olmaktan çıkıp daha yüksek metafiziksel bir özellik almıŐ ve artık ilahi kelimelere doğru yükselen Doğunun hikmet ıŐığı haline gelmiŐtir. Bunu ilk fark eden Farabi Paltonun klasik erdemlerinden ayrı olarak en başa hikmeti koymayı tercih etmesi boşuna değildir. Pir zihin deđiŐimini için bir insanın yapacağı her eyleminin niçinini sorarak-yani hikmetini öğrenmeye çalıŐarak- eylemsel bir varoluŐ sergilemesini erenliğin, ergin olmanın, insan-i kâmil olmanın koŐulu olarak ortaya koymaktadır. İŞte bu beraberinde müthiş bir halk sevgisi, hoşgörü ve hilim/incitmemeye dayalı bir ahlak felsefesini getirdi. Bu ahlak felsefesi varlıkla bir olmak ve onu görmek aŐkıını, hayreti, söz, göz ve kulağın hakkını öte hesabına bırakmadan vermeyi Őiar haline getirmeyi baŐardığı gözlemlenmekteyiz. Pir adata varlığa karşı bir tür kefaref felsefesi geliŐtirmiŐtir.

Divanda görmek, idrak etmek anlamında kullanılmaktadır. Öğrenme ve öğretme zevki bir hal durumuna getirilmiŐtir. Toplumunu eğitmede tüm sanatlar, zanaatçılık, mimari, söz sanatı, dans, müzik, seyyahlık, sohbet meclisleri, taŐ sanatı ile verilen didaktik

mesajlar toplumda başat rol oynamaktadır. Böylece sadece erdem ve faziletten söz eden vaz mantığının zayıflamaya başladığını ve bunu yerini her an canlı ve hareketli olan, camileler, medreseler, hankahlar, savmalar, dergâhlar ve meclislerin almaya başladığını görebilmekteyiz. Toplum böylece adalet, doğruluk, güzellik, iyilik gibi ilahi isimler etrafında cem olmaya başladı ve mürşitler, öğretmenler, ustadalar, dervişler ve molalar bu isimlerin-sıfatların insanlarda nasıl “tamamlanması” gerektiği konusunda büyük özverilerle çaba harcadılar. Dervişler yürüyerek bir yerden ötekine bu ödevlerini yerine getirmek için gezmeyi-yürümeyi bir felsefe haline getirdiler. Dervişler/sufiler hayatın her alanını halka açık bir eğitim sistemi haline getirdiler ve eğitim sisteminin en aktif çekirdeğini onlar şekillendirmeye başladılar.

Kendi merhamet ve hikmet medeniyetimizi yeterince anlamak ve takdir etmek için, bugün dünyayı acımasız gizli servislerin insafına terk eden yönetimlerin yaşamı nasıl çekilmez ve dünyayı nasıl bir kan gölüne çevirdiklerini görebilmek bize yeterli fikir verebilir. Ayrıca dünyadaki entelektüel vicdanın bariz bir çoğunlukla bu acımasız çağdaş uygarlığa nasıl böyle sessiz kaldığını anlamak oldukça zordur. Ölçülüyse her şey- fitne, fesat ve terörün her türlü dâhil- mubah olarak kabul edildiği çarpıtılmış erdem anlayışına doğru dünya gelmiş durumdadır. Asıl sorulması gereken soru: Acaba dünyadaki bu zalim severlik hastalığına felsefe neden sessiz kalmayı tercih etmektedir? Felsefe Sokrates’i niçin unuttu acaba? Peki, semavi ve barış dini olduğunu söyleyen malum dinler dünyanın mazlum haline ne buyurmakta, bu malum dinlerin din adamları kin ve nefreti dinin temel amacı haline niçin getirmektedirler? Hangi Tanrıya, niçin kulluk yaparlar? Neden bu züllumler için tavırlar geliştirmedikleri gibi bizzat bu zulümlerin içinde en gizli pozisyonda durmaktadırlar. Tüm bunlar hikmet felsefesinin zihin dünyasından eksik olmasından kaynaklanmaktadır.

Tüm bunların genel düşünsel nedeni “Tanrı nasıl olsa çoktan öldü”, ölçülüyse, “sen dilediğini yap” yaşam felsefesidir. Mutsuzluk kaynağı bu düşünce sistemi bize, hikmete dayalı anlayışın üstünlüğünü daha iyi hissettirmektedir. Hikmete dayalı görüş tatmini, huzuru, *ilahi kelimeyi tamamlamayı* gaye edinmiş bir zihniyet biçimine sahiptir. Bu anlayış yemek için parçala ve bölü bilmez, varlığı tevhit kılma, yani birleştirme eylemi onun şiarıdır. Hikmet sahibi “Niçin yapmayalım?” “Niçin yapmamalıyım?” sorusunu sorup, özgür vicdanında bunun dört dörtlük tatmin olmuş bir cevabını almadan asla harekete geçemez. Nefsi ona ne kadar istemek için baskı yaparsa yapsın o bunu asla yapmaz. Çünkü o özgür bir insandır ve mutluluk için yaratılmıştır. Nefsinin veya çağının putlarının kölesi değildir. Özgürlük onun için kötülükten kurtulmaktır. Tanrı kişiyi aziz yaratmışken o nasıl olur da kendini putlara karşı köleleştirerek zelil yapabilir ki? Bu nedenle Pir’in hikmet anlayışında incitmemek, hoşgörü, egodan özgür olmak, tüm insanların mutluluğu

için çaba harcamak Tanrıya giden yolun bizzat kendisi olmuştur. Ne kadar insan varsa o kadar Tanrıya giden bir yol var demektir.

Hikmet zihinler için idrak, doğruluk ve merhamet demektir. Hikmet inancımızın ve amellerimizin metafizik ve ruhani boyutunu ortaya koyar. Doğruluk ve dürüstlük içinde yaşayabilmemiz için bizi hakikate sevk eder. Hikmet yaptıklarımıza bir anlam ve amaç verir, bugün bu hikmet anlayışını yeniden keşif etmemiz gerekiyor. Niçin sorusuna cevap verilmediği sürece, dini ve ahlaki hayat formel ve şekli ritüellerin ötesine geçemez. Yaratılışın bir amacı vardır. Yaptığımız her eylemin bir anlama, amaca ve hikmete dayanması, yaratılış felsefesinin temel ilkelerinden biridir.⁶¹ Söz konusu bu yaratılış felsefesini yeniden yaşamak ve yaşatmak zorundayız.

Kişi hikmet ile eylemde bulunduğu anda ancak kendi yaptığı işin iç yüzüyle karşı karşıya kalır. Kişi kendini kendinden kaçırılmaz. Kişi kendisini yolunu kesen düşüncelere kaldırmaz. Kişi kulağını ve gönlünü hikmete teslim eder. Ancak erdemde ise kişi eylem ölçüleriyle ilgili o kadar çok ilgilenir, kadar çok konuşur veya dinler ki sonunda hem az eylem yapar hem de kendini erdemliliğin ben yaptım kibrine kaptırır. Böylece düşünce eylemin önüne geçer. Erdemde kendini beğenme vardır, hikmette ise egoyu yok etmek/ fena vardır. Bugün okullarımızda bol bol erdemlerden söz etmemize rağmen narsist nesiller yetiştirdiğimizi ciddi bir şekilde fark etmemiz gerekmektedir.

Hikmeti dışlayan *erdem merkezli eğitim* anlayışımız, okullarımızda öğrencilerimize değerlerin kazandırılması adına ne yazık ki beyhude bir çabanın içinde bulunmaktadır. Çünkü hikmet olmadan zihinlerde hiçbir değer kalıcı olarak tecessüm edemez. Hz. Pir'in medeniyetimiz için bize açtığı hikmet yolunu iyice kavrayıp onu tekrar izlemekten başka yol görünmemektedir. Erdem -değerler- eksikliğini tamamlamak için *hikmeti merkez alan* bir eğitim sistemini yeniden inşa etmesek yarın çok daha geç olabilir. Çünkü erdemler eğitiminden geçtiği hâlde kendisine niçin sorusunu sormadan ülkesine ihanet etmek için eyleme geçen mankurtlara karşı direnen bir gençlik hala var olduğunu kanıtlamıştır. Ancak böyle çarpık bir eğitim sistemi ile yol almaya devam edersek, niçinini, nedenini asla sormayan narsist nesiller yetiştirmeye devam edip geleceğimizi birilerine çaldırabiliriz. Şayet bu ciddi yanlışı yapmaya devam edersek Hz. Pir'in hikmet mesajlarını işitmiş; ancak hiç dinlememiş nesiller olarak da tarihe geçmiş olacağız.

⁶¹ İbrahim Kalın, *Divanı-ı Hikmet Sohbetleri*, 12.

Kaynakça

- Cürcani, Seyyid Şerif. *Kitabu't- Ta'rifat*, nşr. M.A. Bağdadi. Beyrut: Daru'n-Nefais, 1991.
- Ebül Hasan, El- Amiri. *Kitabü'l Emed Ale'l- Edep*, çev. Yakup Kara. İstanbul: TYEK, 2013.
- El Hemedani, Aynülkudat. *Zübdetü'l Hakaik*, çev. A. Kamil Cihan ve Salih Yalın. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu, 2016.
- El İsfehani, Ragıb. *ez-Zeri'a ila Mekarimi's-Şeri'a*, thk. E.Y. el- Acemi. Kahire: Daru's-Sahve, 1985.
- Farabi. *el-Medinetü'l Fadıla*, çev. Ahmed Arslan. Ankara: K.B. Y., 1990.
- Farabi, *Füsü'l Medeni*, çev. Hanifi Özcan. İstanbul: İrfan Yayınları, 2014.
- Firuzabadi, Mecdüdün Muhamed bin Yakup. *El-Kamusu'l- Muhid*. Beyrut, 1986.
- Hadot, Pierre. İlkçağ Felsefesi Nedir? çev. Muna Cedden. Ankara: Dost Yayınları, 2011.
- Heidegger, Martin. *Felsefe Ne Demektir, Hakikat nedir?* çev. Medeni Beyaztaş. İstanbul: Efkâr Yayınları, 2004.
- Heidegger, Martin. *Nedir Bu Felsefe*, çev. Ali Irgat. İstanbul: AFA, 1995.
- Hemedânî, Hâce Yusuf. *Rütbetü'l Hayat*, çev. Necdet Tosun. İstanbul: İnsan Yayınları, 2016.
- İbn Manzûr, Ebu'l- Fadl Cemalüddin Muhammed bin Mükkerem. *Lisanu'l- Arap*. Kahire: Daru'l-Maarif, t.y.
- Kalın, İbrahim. *Divanı-ı Hikmet Sohbetleri*. Ankara: A.Y.Ü., 2018.
- Keklik, Nihat. *Felsefenin İlkeleri*. İstanbul: Doğuş Yayınları, 1982.
- Köprülü, Fuad. *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*. Ankara: Diyanet Yayınları, 1984.
- Kutluer, İlhan. "Hikmet". <http://www.islamansiklopedisi.info/dia/pdf/c17/c170243.pdf> adresinden edinilmiştir.
- Sühreverdî, Şehâbeddin. *Cebrail'in Kanat Sesi*, çev. Sedat Baran. İstanbul: Sufi Kitap, 2010.
- Sühreverdî, Şehâbeddin. *Nur Heykelleri, Tasavvuf Kelimesi, Burçlar Risalesi*, çev. A. Kamil Cihan. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2017.
- Şar, Güvenç. *Sofistik Düşüncenin Arka Planı*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2017.
- Tehanevi, M.bin Ali. *Keşşafü İstilahati'l- Funun*. Beyrut, t.y.
- Yesevi, Ahmed. *Yesevi'nin Fakr-namesi*, çev. Kemal Eraslan ve Necdet Tosun. Ankara: A.Y. Ü. Yayınları, 2017.
- Yesevi, Hoca Ahmed. *Divanı-ı Hikmet, Hayati Bice*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2009.
- Yesevi, Hoca Ahmed. *Seçme Makaleler*, ed. Necdet Tosun. Ankara: A.Y. Ü. Yayınları, 2017.